

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingol University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Cilt: V | Sayı: 10 | Yıl: 2017/2

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (25 Haziran/25 Aralık) basılı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergi ulusal ve veri indeksleri ile atf dizin tarafından taranmaktadır.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup izinsiz, kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

Cilt: V, Sayı: 10, yıl: 2017/2

ISSN: 2147-0774

**BİNGOL UNIVERSITY
JOURNAL OF THEOLOGY FACULTY**

Volume: V, Issue: 10, Year: 2017/2

Sahibi / Owner / المشرق العام /
(Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Adına)
(On Behalf of Bingol Universty Theology Faculty)
Prof. Dr. Hakan OLGUN

Editör / Editor / رئيس التحرير
Doç. Dr. Thamer HATAMLEH

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants /
التحرير مساعد رئيس

Arş. Gör. Muhammed ASLAN
Arş. Gör. Hüsnü TURGUT
Arş. Gör. Eyüp SEVİNÇ

Yazı İşleri Müdürü / Editor in chief
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şirin AYIŞ

Baskı Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
İstanbul, Aralık 2017

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Semal Medya Tasarım Ofisi
semalmedya@gmail.com

Baskı / Printing
Sadık Daşdoğan-Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No: 215-216,
Topkapı / İstanbul - Tel: (0212) 613 12 11

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Hakan OLGUN
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN
Prof. Dr. Ousama EKHTIAR
Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ
Doç. Dr. Nusretin BOLELLİ
Doç. Dr. Abdulsasr SÜT
Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şirin AYIŞ
Yrd. Doç. Dr. İsmail NARİN
Yrd. Doç. Dr. Murat KAYA
Yrd. Doç. Dr. Emrullah ÜLGEN
Yrd. Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Yrd. Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Yazışma Adresi / Corresponding Adress
Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 12000
Merkez/BİNGÖL
Tel: +90 (426) 2160005 -Fax: +90 (426) 2160035

Elektronik posta / e-mail
bingolilahiyatdergisi@hotmail.com

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (Bingöl Üniversitesi) Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ (Sebahattin Zaim Üniversitesi) Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Abdülaziz BAYINDIR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Ali AKYÜZ (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Bilal AYBAKAN (İbn Haldun Üniversitesi) Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN (On Dokuz Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCI (Siirt Üniversitesi) Prof. Dr. Erkan YAR (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Faruk BEŞER (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT (Muş Alparslan Üniversitesi) Prof. Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Halit ÇALIŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Hayati AYDIN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi) Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. İbrahim YILMAZ (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ERDEM (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. M. Halil ÇİÇEK (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi) Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet KUBAT (İnönü Üniversitesi) Prof. Dr. Muhammed ÇELİK (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ (Harran Üniversitesi) Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Nurettin CEVİZ (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Osman TÜRER (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer PAKIŞ (Hakkâri Üniversitesi) Prof. Dr. Reşat ÖNGÖREN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Sahip BEROJE (Yüzüncü Yıl Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet KATAR (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şamil DAĞCI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR (Amasya Üniversitesi) Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN (Harran Üniversitesi) Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Necmettin GÖKKİR (İstanbul Üniversitesi) Doç. Dr. Abdurrahman ATEŞ (İnönü Üniversitesi) Doç. Dr. Metin YİĞİT (Dicle Üniversitesi)

Sayı Hakemleri / Referee Board of Thisissue

Prof. Dr. Muhammed ÇELİK (Dicle Üniversitesi), Prof. Dr. Nafez Husein HAMMAD (Islamic University of Gaza/Filistin), Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Naem A. AL-SAFADI (Islamic University of Gaza/Filistin), Prof. Dr. Yusuf SANCAK (Atatürk Üniversitesi), Prof. Dr. Fayeze ABU OMIR (University of Hail/Suudi Arabistan), Doç. Dr. Harun İŞİK (Erciyes Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa KAYA (Atatürk Üniversitesi), Doç. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Doç. Dr. Yunus CENGİZ (Mardin Artuklu Üniversitesi), Doç. Dr. Qasim Mohammed Ahmed (The Iraqi Universty/Irak), Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi), Doç. Dr. Abdulsasr SÜT (Bingöl Üniversitesi), Doç. Dr. Fadıl AYĞAN (Siirt Üniversitesi), Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ (Şırnak Üniversitesi), Doç. Dr. Enes ERDİM (Fırat Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ (Dicle Üniversitesi), Doç. Dr. Recep ASLAN (Muş Alparslan Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet BİLEN (Dicle Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Selahattin YILDIRIM (İnönü Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mazhar TUNÇ (Hakkari Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Abdhalim ABDULLAH (Mardin Artuklu Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Siddık ÜNALAN (Fırat Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN (Dicle Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Bünyamin AÇIKALIN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE (Muş Alparslan Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÖZLİ (Fırat Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Kasım ERTAŞ (Şırnak Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mustafa Selim YILMAZ (Karabük Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Muhammed ÇETKİN (Bingöl Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Hatice TOKSÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin SEYHAN (Kafkas Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mahmod AL-HASAN (Dimaşk Arapça Dil Merkezi/Suriye).

İslam Felsefesi ve Problemleri

Fazlur Rahman, (çev. Ömer Ali Yıldırım-Mehmet Ata İz), Otto Yay., İstanbul 2015, 261 s.

Sadi YILMAZ*

Müstakil bir eser olmayan bu çeviri eser, Fazlurrahman'ın İslam Felsefesi alanında farklı tarihlerde yayınladığı makalelerden oluşturulmuştur. Mütercimler böyle bir çalışmayı yapmaktaki amaçlarını Fazlurrahman'ın İslam Felsefesi Tarihi açısından önemini ortaya koymak olduğunu ifade ederler.

Eser; takdim, giriş, dört bölüm, mütercimlerin sonuç yazısı, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Takdim bölümü, İslam düşüncesi alanında önemli çalışmaları olan Prof. Dr. Alparslan Açıkgenç tarafından yazılmıştır. Bu bölümde Açıkgenç, Fazlurrahman'ın genel olarak İslam'a dair çağdaşlık yönüyle bilinen bir düşünür olduğuna işaret ederek, onun felsefi yönünün ihmal edildiğinden vurgu yapar. Açıkgenç, düşünürün öğrencilik hayatı, akademik hayatı, yaptığı çalışmalar, felsefeden İslamî ilimlere geçişi, McGill Üniversitesindeki görevinden ayrıldıktan sonra Pakistan'a dönüşü, daha sonra Pakistan'da yazmış olduğu eserlerden dolayı gördüğü tepki üzerine ülkesini terk etmek zorunda kalıp Amerika'ya gitmesine kadarki serüveni hakkında kısaca bilgi verir. Kitapta yer verilen makalelerin çoğunluğunun düşünürün Chicago'daki akademik hayatı döneminde yapılan çalışmalar olduğuna değinir. Her bir bölümde yer alan makaleler

* Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı (sadiyilmaz@bingol.edu.tr).

hakkında kısa değerlendirmeler yapan Açıkgenç, müsteşriklerin İslam Felsefesi alanında yapmış oldukları çalışmalarda sadece Antik Yunan felsefi geleneğine benzer gördükleri Meşşâî okulu bir felsefe okulu olarak gördüklerini belirtir. Bu yaklaşımın yanlış olduğunu savunan Açıkgenç, İslam Felsefesi Tarihi'nde Meşşâî okul dışında kalan diğer felsefi okullarla birlikte kelam ve tasavvuf alanlarında ortaya çıkmış okulların da önemine işaret eder. Daha bütüncül bir yaklaşım içinde olarak bu okullara da hak ettikleri ilgiyi göstermenin gerekliliğini savunur. Bu bağlamda Henry Corbin'in eserlerini sınırlı bakış açısı nedeniyle eleştiren Açıkgenç, H. Ziya Ülken ve Ali Sami Neşşar'ın bu alandaki eserlerinin nisbeten daha iyi nitelikte olduğunu belirtir (s.9-11). Açıkgenç İslam Felsefesinin temel kaynağının Kur'an ve hadis olduğuna vurgu yapmakla birlikte Antik Yunan Felsefesinin etkisini kabul eder. Takdimin sonunda Fazlurrahman'ın İslam ve çağdaşlık meselesi üzerinden indirgemeci yaklaşımla değerlendirildiğine değinen Açıkgenç, düşünürün temel gayesinin İslam düşünce ve bilim geleneğini uyandırmak olduğuna vurgu yapar (s.13-15).

Eserin *Giriş* bölümü tercüme olmayıp mütercimler tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde *Fazlurrahman ve İslam Felsefesi* başlığı altında düşünürün İslam felsefecisi olarak akademik hayata başladığı belirtilerek, onun bu alanda yazdığı eserler, akademik yaşamını sürdürdüğü üniversiteler ve ülkeler dikkate alınarak üç dönem olarak değerlendirilmiştir. I. İngiltere yılları (1946-1958), II. Pakistan yılları (1961-1968) ve III. A.B.D. yılları (1968-1989), mütercimler düşünürün bu üç dönemde yazmış olduğu kitaplar, makaleler ve ansiklopedi maddelerinin listesine yer verir (s.21-24). Daha sonra Fazlurrahman'ın makaleleri içerisinden seçilerek bu kitabın bölümlerinde yer verilen makalelerin İngilizce orijinal başlıkları, basım yılı, basım yeri ve basıldığı akademik dergiler hakkında kısa bilgilere yer verilir. Ayrıca makaleleri seçim aşamasında her bölüm içerisinde konu bütünlüğü sağlanmasına dikkat edildiğine işaret eden mütercimler, her makalenin İngilizce orijinal başlığı, yayınlandığı akademik dergi, yayın yeri ve yılına dair bilgilere yer verir. Mütercimler, kitaptaki makalelerin içeriğine dair genel değerlendirme yaparak akademik alandaki ilk çalışması sayılan doktora tezi İslam Felsefesi alanında yapan Fazlurrahman'ın hayatının sonuna kadar felsefi çalışmalarını sürdürdüğünü belirtirler (25-49). Giriş bölümünün sonunda düşünürün hayatına ve yazmış olduğu kitap, makale, ansiklopedi maddeleri gibi çalışmalarına dair kronolojik bir listeye ve vefat ilanına dair yazıya yer verilir (s.50-59).

İslam'da felsefi düşüncenin doğuşu ve gelişimi başlığını taşıyan birinci bölümde Fazlurrahman'ın *Felsefenin Klasik Dönemi Sonrası İslam Dünyasındaki Gelişmeler-II*¹ isimli makalesine yer verilmiştir. İslam'daki felsefi hareketi hicri II-IV. yüzyıllar arasındaki Mutezilî rasyonel düşünme tecrübesinin devamı olarak gören düşünür, filozofların sahip olduğu özgür aklın, yaşamın ve varlığın tüm alanlarını ele aldığına değinir. Beşeri bilimler, fizik, biyoloji, zooloji, matematik, müzik, astronomi, metafizik ve tıbbın İslam filozoflarının ilgilendiği başlıca alanlar olduğunu belirtir. Fazlurrahman filozofların öğretilerinin dini etkileyen boyutuna odaklanarak, özellikle felsefi öğretiler ve Sünnî akide arasındaki etkileşimin, felsefe için doğrudan; söz konusu akide için de uzun vadede trajik sayılan sonuçlar ortaya koyduğuna vurgu yapar. Düşünür, din-felsefe ilişkisi bağlamında Fârabi, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün düşüncelerine değinerek, Gazâlî ve İbn Teymiyye gibi din bilginlerinin felsefe karşıtlığı konusundaki düşüncelerine yer verir. Bu bağlamda Sünniler tarafından felsefeye karşı yapılan genelleyci saldırının, yerinde bir tavır olmadığına dair kanaatini ortaya koyar. Fazlurrahman, dini ilkelerle ahlakî bilîşi uzlaştıracak bir bilgi teorisi geliştirme konusunda filozofları başarısız gördüğü gibi, Gazâlî ve sonrası Sünniliğin de aklı ihmal ettiğine işaret eder (s.61-67). Felsefeye karşı çıkılmasının nedenlerine yer veren düşünür, İslam'da felsefenin hiçbir zaman bir gelenek haline gelmediğini vurgulayarak Sünniliğin eğitim sisteminin olumsuz etkisi yüzünden felsefenin İslam âleminde meşruiyetini yitirdiğini ifade eder. İlim teriminin rasyonel değil geleneksel bir anlam ifade ettiğini belirten Fazlurrahman, eğitim sisteminin genel bir değerlendirmesine yer verip eğitimin okul merkezli değil de şahıs merkezli olduğunu ifade ederek İslam'ın ilk asırlarında sistematik yükseköğrenimin olmadığına değinir. Abbasî halifesi Me'mun döneminde Beytu'l-Hikme'nin, Fatımiler ve Eyyubiler döneminde Ezher'in ve Selçuklular döneminde ise Nizamiye Medresesi'nin başlıca eğitim kurumları olduğunu ifade eder. Fazlurrahman, Sünnî itikad bağlamında Gazâlî, Şâtıbî, İbn Teymiyye ve Ahmed Sirhindî gibi önemli din bilginlerinin farklı açılardan ortaya koydukları pozitif düşünce, bilim ve felsefe karşıtlığından dolayı İslam dünyasında felsefenin yer altına inerek teosofik sufilik içinde yer bulduğunu belirtir. Sufiliğin ise 12. yüzyıldan itibaren büyük bir harekete dönüşerek İslam'ın entelektüel yaşamı üzerinde tahrip

1 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*The Post Formative Developments in Islam, II: IV: The Philosophical Movement*" başlığını taşımakta olup *Islamic Studies*, 2/3 (September 1963)'de 297-316 sayfaları arasında yayınlanmıştır.

edici bir rol oynadığını ifade eder. Son olarak İslam dünyasındaki mevcut entelektüel kısırlığın, modern araştırmacılar tarafından İslam'ın doğal bir sonucu olup olmadığı bağlamında sorgulandığına işaret ederek bu bölümü genel bir değerlendirme ile tamamlar (s.68-76).

İbn Sînâ Felsefesi başlığını taşıyan ikinci bölümde Fazlurrahman'ın *İbn Sînâ'nın Varlık Felsefesi*² adını taşıyan makalesine yer verilmiştir. Düşünür, İbn Sînâ'nın düşüncesi bağlamında varlık-mahiyet probleminin kaynağına değinerek, konuyla ilgili Aristoteles ve Fârâbî'nin görüşlerine ele alır ve İbn Sînâ'nın varlık öğretisinin mantıksal bakış açısıyla değerlendirilmemesi gerektiğine vurgu yapar. Bu bağlamda filozofun varlık öğretilerine dair görüşlerini inceleyenlerin mantıksal ve metafiziksel ayırım konusunda kafa karışıklığı yaşayarak yanlış yorumlar ve eleştiriler ortaya koyduklarını belirtir. İbn Sînâ'nın varlık-mahiyet ayrımı konusundaki görüşlerine dair İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ın eleştirileriyle birlikte modern araştırmacıardan Gilson, Manser, Goichon ve P. Geny'nin değerlendirmelerine yer veren Fazlurrahman, *varlık-mahiyet ayrımı ve varlığın mahiyetin bir arazi olarak görülmesi* şeklindeki düşüncenin aslında İbn Sînâ'ya ait olmadığını, bu konuda bir yanlış anlaşılma olduğuna dikkat çeker (s.81-88).

Daha sonra İbn Sînâ'nın varlık-mahiyet ayrımı bağlamında tümel-tikel ve heyula-suret arasındaki ilişkiyi inceler. O, bu bağlamda İbn Sînâ'ya nisbet edilen *mahiyetin asıl olduğu* görüşünün bir yanlış anlaşılma olduğuna vurgu yaparak bu konudaki tezini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar (s.96-99). Ayrıca filozofun *mahiyet ve imkân* konusundaki görüşlerine yer veren Fazlurrahman, filozof için ne mantıksal ne de gerçek anlamda hiçbir şeyin varlığı öncelemediğini belirtir. İbn Sînâ'nın varlığa karşı mahiyeti öncelediği şeklindeki yanlış anlamının doğuda Sühreverdî, batıda ise İbn Rüşd tarafından ileri sürüldüğüne işaret eden düşünür, bu yanlış anlamının İbn Rüşd'ün etkisinde kalan Thomas Aquinas üzerinden batı geleneğine geçerek bir mit şeklinde günümüze kadar geldiğine dikkat çeker. Bu nedenle o, bütünüyle bir yanlış anlama kaynaklı ibaret olan bu mitin ortadan kaldırılması için filozofun metafizik tezinin dikkatli ve uygun bir şekilde değerlendirilmesinin zorunluluğuna vurgu yapar. (s.100).

2 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "Essence and Existence in Avicenna" başlığını taşımakta olup *Mediaeval and Renaissance Studies*, 4(1958)'de 1-16 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Aynı bölümde *İbn Sînâ'nın Tanrı-Âlem İlişkisi Nazariyesi*³ adını taşıyan ikinci makalede Fazlurrahman, İbn Sînâ'nın bu konu bağlamında mümkün kavramını formüle eden ilk filozof olduğuna işaret ederek, filozofun varlık konusunda yaptığı zorunlu, mümkün ve imkânsız varlık ayırımına dair görüşlerine ayrıntılı olarak yer verir. Filozofun; *zorunlu-mümkün* varlık ayırımı bağlamında var olanları sırasıyla (1)-zorunlu varlık (Tanrı) (2)- yüksek mümkünler olan akıllar ve felekler (3)-zaman akışına tabi olan varlıklar şeklinde üç türe ayırdığı; buna paralel şekilde zamanı da 1-sermed 2-dehr 3-zaman şeklinde üç kategoriye ayırdığına dair ayrıntılı açıklamalara yer verir (111-117). Makalenin devamında Fazlurrahman üçlü varlık ve zaman ayırımı bağlamında İbn Sînâ'nın mümkün (varlık) görüşünün orijinalliğine işaret ederek, onun felsefe ve Sünnilik arasında sistematik bir uyum için çaba göstermesi, gök cisimlerinin ezeliği problemi, Tanrı'nın bilmesi-insanın bilmesi ve âlemin kıdemi konusundaki genel görüşlerini ortaya koyar.

*İbn Sînâ ve Sünni İslam: Onun Sisteminin Yapısı Hakkında Yorumlayıcı Bir Not*⁴ başlığını taşıyan bölümün son makalesinde Fazlurrahman; Müslüman filozoflar arasında tamamen başarılı bir felsefi sistem ortaya koyan yegâne filozofun İbn Sînâ olması ve onun felsefi sisteminin Sünniler tarafından da ciddiye alınmasından hareketle onun düşüncelerini özet bir şekilde değerlendirerek filozofun Yunan felsefesi üzerine temellendirdiği sistemi ile İslam geleneği arasında gerçek bir ilişkinin var olup-olmadığını tespit etmeye çalışır. Filozofun dini ve eğitim hayatı hakkında kısa bilgilere yer veren düşünür, onun sufilik nazariyesi, nübüvvet öğretisi ve nebevi vahiy konusundaki görüşlerine değinir. Fazlurrahman bu bağlamda filozofun nübüvvet öğretisinin; epistemoloji ve metafiziğinin bir uzantısı olarak kabul edilmesi gerektiğine dikkat çekerek, bu konudaki esin kaynağının İslam olduğuna vurgu yapar (128-134).

İbn Sînâ Sonrası İslam Felsefesi başlığını taşıyan üçüncü bölümde Fazlurrahman'ın *Sühreverdî'de Rüya, Hayal ve Âlem-i Misâl Nazariyesi*⁵ isimli makalesine yer verilmiştir. Düşünür bu makalede, *âlem-i misâl* öğretisinin

3 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*Ibn Sinâ's Theory of the God-World Relationship*" başlığını taşımakta olup *God and Creation*, ed. David Burrell and Bernard McGinn (University of Notre Dame Press, 1990)'da 38-52 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

4 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*Avicenna and Orthodox Islam: An Interpretative Note on the Composition of his System*" başlığını taşımakta olup *Harry Austryn Wolfson Jubilee Volume*, English Section, C. II, (Jerusalem 1965)'de s. 667-767 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

5 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*Dream Imagination and Alam al-Mithal*" başlığını taşımakta olup *Islamic Studies*, III/2 (June 1964)'de 167-180 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

ortaçağ Müslüman mutasavvıflarının özgün bir nazariyesi olduğuna dikkat çekerek, bu öğretinin Müslüman filozofların felsefi nübüvvet nazariyesi ve dini eskatolojik öğretilerini açıklama isteğinden hareketle ortaya çıkıp şekillendiğine değinir. Bu bağlamda Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî'nin görüşlerine işaret edildikten sonra Sühreverdî'nin ruhsal, misal ve fiziksel şeklindeki üçlü âlem tasnifine ayrıntılı şekilde yer verilerek misâl âleminin varlığını dile getiren ilk filozofun o olduğuna dikkat çekilir. Sühreverdî'nin âlem-i misâl öğretisinin, şarihi Kutbeddin eş-Şirazî tarafından da kabul edildiğini belirten Fazlurrahman, İbn Arabî'nin âlem-i misâli fiziksel ve ruhsal âlem arasında bir berzah olarak görmeye birlikte cennet-cehennem tasavvurundan daha büyük olarak gördüğünü ifade eder(s.137-147). Bu öğretilerde yer alan üç âlem arasındaki organik ilişkinin Molla Sadrâ tarafından formüle edildiğini belirtip filozofun konuyla ilgili görüşlerini ayrıntılı şekilde ele alan Fazlurrahman, İbn Arabî, Kutbeddin Şirazî ve Molla Sadrâ'nın görüş farklılıklarına yer verdikten sonra Ahmed Sirhindî ve Şah Veliyyullah Dehlevî'nin bu konudaki görüşleriyle makaleyi bitirir.

*Mîr Dâmâd'ın Hudûsu Dehrî Görüşü*⁶ başlığını taşıyan bu bölümün ikinci makalesinde Fazlurrahman, büyük bir yenilikçi filozof-kelamcı olarak kabul ettiği Mîr Dâmâd'ın meşhur teorisi olan *hudûsu dehrî* nazariyesini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu bağlamda Proclus, İbn Sînâ, Sühreverdî ve Ebu'l-Berekât Bağdadî'nin görüşlerine yer veren düşünür, özellikle Mîr Dâmâd'ın *hudûsu dehrî* nazariyesinin arka planını oluşturan İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşleri üzerinde çokça durarak Mîr Dâmâd'ın görüşlerinin anlaşılması, takdir edilmesi ve değerlendirilmesinin mümkün olabileceğine vurgu yapar. Bu bağlamda İbn Sînâ'nın yaratma ile sermed, dehr ve zaman şeklindeki üçlü zaman ayrımı arasındaki ilişkiye dair görüşlerini ayrıntılı şekilde açıklayan Fazlurrahman, böylece Mîr Dâmâd'ın söz konusu nazariyesini açıklamayı kolaylaştırmış olur. Düşünür, bu nazariyede Mîr Dâmâd'ın bütün çabasının, Tanrı ve akıllar arasındaki salt itibari bir ayrıma dönüşüp yok olma tehdidi ile yüz yüze gelen İbn Sînâ'nın zâtî yaratma (*hudûs-u zâtî*) görüşünün dehr ya da süreklilik seviyesinde gerçek bir yaratmayı içerdiğini ispatlamaya odaklanmak olduğuna dikkat çeker (s.155). Makalenin devamında Mîr Dâmâd'ın *hudûsu dehrî* nazariyesinin taklit olduğu gerekçesiyle Celaleddin Aştîyânî tarafından eleştirildiğine de-

6 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali “*Mîr Damad's Concept of Hudûth Dahrî: A Contribution to the Study of God-World Relationship Theories in Safavid Iran*” başlığını taşımakta olup *Journal of Near Eastern Studies*, 39/2 (April 1980)'de 139-151 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

ğinen Fazlurrahman, Aştîyânî'nin âlemin gerçek yaratılmasına dair Molla Sadrâ'nın daha doğru bir nazariye ortaya koyduğu düşüncesinde olduğuna işaret eder. *Hudûsu dehrî* nazariyesinin Mîr Dâmâd'ın kelami bilincinin baskın olduğunu ifade eden düşünür filozofun Kabasât adlı eserini incelemesi sonucunda müstakil olarak çalışılmaya layık birçok engin düşünce taşıdığına ikna olduğunu belirtir.

*Molla Sadrâ Felsefesi: Molla Sadrâ'da Tanrı-Âlem İlişkisi*⁷ adlı bu bölümün üçüncü makalesinde ise Fazlurrahman, Molla Sadrâ'nın varlık kavramını zihnin sahip olduğu en temel kavram olarak kabul ettiğini ifade ederek, filozofun düşüncesinde nesnel varlık-kavramsal varlık ayrımının belirginliğine işaret eder. *Varlık-mahiyet* ayrımı bağlamında Sadrâ'nın varlığın mahiyete önceliği görüşünü savunduğuna değindikten sonra konuyla ilgili İbn Sînâ, Sühreverdî, İbn Rüşd, İbn Kemmune ve Devvanî'nin görüşlerine yer verir (s.178). Varlık öğretisini dereceli varlık düşüncesi bağlamında ortaya koyan Sadrâ'nın öğretisini *teşvik* kavramı temelinde şekillendirdiğine işaret eden Fazlurrahman, filozofun gerçek varlığın düşünce ile değil sezgi ile bilinebileceğini savunduğuna vurgu yapar. Düşünür, filozofun *varlık-mahiyet ilişkisi* konusundaki görüşlerine değindikten sonra Tanrı-âlem konusuna yer vererek onun bir ve varlığın özdeşliği düşüncesinde olduğuna işaret eder. Mümkünlerin varlığının Tanrı ile var oluşsal bir ilişkiye dayanmakta olduğu düşüncesini taşıyan Sadrâ'nın, *teşvik* düşüncesiyle çokluktaki birlik fikrinin birlikteki çokluk fikrine dönüştüğüne dikkat çekilir.

*Molla Sadrâ'nın Bilgi Nazariyesi*⁸ başlığını taşıyan makalede ise Fazlurrahman, Sadrâ'nın bilgi teorisini genel hatlarıyla ele alarak bu teoride önemli bir yeri olan bilen ile bilinen yani varlık ile düşünce özdeşliği görüşüne yer verir. Bilginin soyutlama ile elde edildiğini savunan Meşşâî yaklaşım hakkında Sadrâ'nın ortaya koyduğu eleştirilere ayrıntılı bir şekilde yer veren Fazlurrahman, filozofun bilgiyi maddeden ari/saf varlık olarak değerlendirdiğini ve bilme sürecinde ruhun dışardan suret almayıp suretleri kendisinin yarattığını savunduğunu vurgular (s.197). Sadrâ'nın suretin maddeden ari olmasını mahiyet değil de varlık olarak gördüğünü belirten Fazlurrahman, filozofa göre varlıkların suret aracılığı ile değil sezgisel

7 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*The God-World Relationship in Mulla Sadra*" başlığını taşımakta olup *Essays on Islamic Philosophy and Science*, ed. George F. Hourani, (Albany, State University of New York Press, 1957)'de 238-253 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

8 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*Mulla Sadra's Theory of Knowledge*" başlığını taşımakta olup *The Philosophical Forum, A Quarterly*, IV/1 (Fall.,1972)'de 142-152 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

kendi öz kimlikleriyle bilindiğine işaret eder. Makalenin son kısmında ise Sadrâ'nın bilgi ve varlık öğretilerinde önemli bir yer verdiği zihinsel varlık konusuna yer verilmektedir.

Üçüncü bölümün *İbn Sînâ Sonrası Felsefede Âlemin ve Semavî Cisimlerin Kıdemî*⁹ başlığını taşıyan son makalesinde, İbn Sînâ'nın görüşlerine özet şekilde değindikten sonra konuyla ilgili olarak İbn Sînâ sonrası Gazâlî, Sühreverdî, Fahreddîn Râzî, Ebu'l-Berekât ve Molla Sadrâ'nın görüşlerine yer verilir. Bir yönüyle aynı konunun felsefî ve kelamî bakış açılarıyla değerlendirmesi olarak görebileceğimiz bu makalede Fazlurrahman, akış felsefesinin kurucusu olarak gördüğü Molla Sadrâ'nın özellikle tabiat nazariyesi temelinde İslam Felsefesi'nin ezeli sorunu olan Tanrı-âlem ilişkisini çözdüğüne dikkat çeker.

Son Dönem İslam Felsefesi başlığını taşıyan dördüncü bölümde ise ilk olarak Fazlurrahman'ın *Son Dönem İslam Düşüncesine Genel Bir Bakış*¹⁰ isimli makalesine yer verilmiştir. Doğuda ileri düzeyde felsefî araştırmaların Gazâlî'den sonra durgunlaştığını ifade eden Fazlurrahman, bu makalede, modern dönemde İslam Felsefesi'nin göreceli yokluğu konusunda genel değerlendirme yaptıktan sonra söz konusu felsefenin mevcut durumuna dair betimleyici ve eleştirel bir analize yer verir. İslam'ın modern çağının 19. yüzyılın son çeyreğinde başlatılabileceğini ifade eden Fazlurrahman, bu gelişmenin ortaya çıkmasında siyasi etkenlerin belirleyici rolünün olmasıyla birlikte misyonerlik ve oryantalizmin Müslümanların dînî uyanışlarına büyük katkı sağladığına işaret eder. Bu bağlamda dini ve düşüncel sorunlara dikkat çekme ve araştırma konusunda Müslüman yenilikçiliğinin dikkat çeken bir özelliğinin aciziyet olduğuna değinir. Batılı düşünce ile karşılaşp onları ciddiye alan Müslüman aydınlar arasında saydığı Namık Kemal, Ziya Gökalp, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmet Han, Şiblî Numanî, Ferid Vecdi ve Muhammed İkbâl gibi başlıca isimlerin temel düşüncelerine yer veren Fazlurrahman, bu aydınlar arasında Muhammed İkbâl'i modern İslam'ın tek filozofu olarak görür. İkbâl'in düşüncesinin temel yönünün Bergson'un sezgiciliğinde ve yaşam felsefesinde bulunduğunu belirten düşünür, filozofun şair yönünün ön plana çıkarılması sebebiyle onun felsefi

9 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*The Eternity of the World and Heavenly Bodies in Post-Avicenna Philosophy*" başlığını taşımakta olup *Essays on Islamic Philosophy and Science*, ed. George F. Hourani, (State University of New York Press, Albany 1957)'de 222-237 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

10 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "*Modern Muslim Thought*" başlığını taşımakta olup *Muslim Word*, 45(1955)'de 16-25 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

yönünün ihmal edildiğine dikkat çeker. Daha sonra İkbâl'in düşünce ve sezgiye vurgu yaptığına işaret eden Fazlurrahman, filozofun tanım ve formülasyon yönünden yoksunluğuna dikkat çekerek akıl ve dinamizmi uzlaştırma konusunda başarısız olduğuna değinir. İkbâl'in Kur'an'a referans- ta bulunmasının da ikna edici olmadığını belirten düşünür, yine de onun çalışmalarının İslam'ın felsefi yönünü yeniden ortaya koyma konusunda tek ciddi çaba olmaya devam ettiğine dikkat çeker.

*Bilginin İslamileşmesi*¹¹ başlığını taşıyan kitabın son makalede Fazlurrahman, İslam ve Batı öğretilerindeki tecrübelerinden hareketle konuya dair yeni bir bakış açısı geliştirmeye çalışır. İlk olarak insan için ilmin varlık kadar önemli olduğuna vurgu yapan düşünür, insanın bilgi yeteneğine sahip olması dolayısıyla sorumluluğu olduğuna dikkat çeker. Daha sonra insanın sahip olduğu bilgi ve ahlaki sorumluluk bağlamında modern dünyada bilginin yanlış kullanıldığına değinerek bilginin kendisinin kötü değil, yanlış kullanımının kötü olduğuna işaret eder. Erken dönem İslam tarihi ve geleneği bağlamında fikri alanda önemli gelişmelerin gerçekleştiğini belirten Fazlurrahman, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi önemli filozofların felsefe alanındaki katkılarına işaret ederek Gazâlî ve Fahreddîn Râzi gibi kelimacıların dini kaygı ile ortaya koydukları düşüncelerine değinir. Kur'an'ın rehberliğinin ihmal edildiği düşüncesinden hareket eden Fazlurrahman, bu bağlamda İslam geleneğinin yeniden incelenmesinin gerekliliğine vurgu yapar. Düşünür sonuç olarak bilginin İslamileştirilmesinin gerçekleştirilebilmesi için yapıcı ve pozitif şekilde düşünme kapasitesine sahip olan düşünürler yetiştirme önerisinde bulunur. Kitabın sonunda yer alan mütercimlerin sonuç yazısında ise Fazlurrahman'ın düşüncelerine dair genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra onun felsefeci yönüne dikkat çekilmektedir.

Sonuç olarak ülkemizde indirgemeci yaklaşımla sadece İslam dini geleneğinin yenilenmesi bağlamında İslam ve çağdaşlık konusundaki görüşleriyle tanınan Fazlurrahman'ın felsefi yönünün göz ardı edildiği açıktır. İşte bu eser Fazlurrahman'ın göz ardı edilen felsefi yönünün anlaşılması adına önemli bir çalışma sayılmaktadır. Mütercimlerin Fazlurrahman'ın makalelerine yer vermeden önce düşünürün akademik hayatı ve çalışmaları içerisinde İslam Felsefesinin yerini ve önemi hakkında giriş bölümünü oluşturmaları önemli bir katkı sayılabilir. Ayrıca bölümlerin konu bütünlüğü

11 Burada tercümesi verilen makalenin orijinali "Islamization of Knowledge: A Response" başlığını taşımakta olup *The American Journal of Islamic Social Science*, 5/1 (1963)'de 3-11 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

dikkate alınarak seçilen makalelerle bölümlerin oluşturulması bir anlamda çalışmaya müstakil bir eser havası vermiştir. Bununla birlik tercümede felsefi kavramların içeriğinin dikkate alınarak gerekli yerlerde parantez içinde açıklamalara yer verilmesi ve üslubun akıcı olması eserin okunmasını kolaylaştırmaktadır.